

MODLITWA KOŚCIOŁA

16

**LITURGIA
PIERWOTNEGO
KOŚCIOŁA**

Josef Andreas Jungmann SJ

LITURGIA PIERWOTNEGO KOŚCIOŁA

do czasów Grzegorza Wielkiego

Przekład: Teresa Lubowiecka

Postowie: ks. Helmut J. Sobeczko

TYNIEC

WYDAWNICTWO BENEDYKTYNÓW

Tytuł oryginału: Josef A. JUNGSMANN SJ, *The Early Liturgy to the Time of Gregory the Great*, transl. by F.A. BRUNNER, Notre Dame 1959

Redaktor serii:

Michał Tomasz Gronowski OSB

Redakcja tomu:

Michał Tomasz Gronowski OSB

Krzysztof Porosło

Elżbieta Wiater

Korekta:

Aldona Ibek

Opracowanie graficzne:

Jan Nieć

Na okładce wykorzystano stronicę z *Sakramentarza tynieckiego*

Imprimi potest: Opactwo Benedyktynów

L.dz. 46/2012, Tyniec, dnia 11.10.2012

† Bernard Sawicki OSB, opat tyniecki

Wydanie I: Kraków 2013

ISBN 978-83-7354-438-3

© for polish edition TYNIEC Wydawnictwo Benedyktynów

ul. Benedyktyńska 37

30-398 Kraków

tel. +48 (12) 688-52-95

tel./fax +48 (12) 688-52-91

e-mail: zamowienia@tyniec.com.pl

www.tyniec.com.pl

Druk i oprawa:

TYNIEC Wydawnictwo Benedyktynów

druk@tyniec.com.pl

SPIS TREŚCI

Wykaz skrótów	11
Wstęp.....	13
I. Wprowadzenie: historia, teraźniejszość i przyszłość.....	15

Część I: PIERWOTNY KOŚCIÓŁ

II. Kościół jako wspólnota sprawująca kult	27
III. Niedziela i Wielkanoc w pierwotnym Kościele	41
IV. Łamanie chleba: najstarsza forma Liturgii Eucharystycznej....	55
V. Celebracja Eucharystii w pismach apologetycznych	69

Część II: TRZECI WIEK

VI. Liturgia Eucharystyczna trzeciego wieku.....	89
1. Św. Hipolit Rzymski i jego <i>Tradycja Apostolska</i>	89
2. Treść <i>Tradycji Apostolskiej</i> Hipolita	99
3. <i>Eucharistia</i> Hipolita Rzymskiego	108
VII. Chrzest i przygotowanie do chrztu	125
VIII. Skład Apostolski	145
1. Formuła trynitarna	147
2. Formuła chrystologiczna.....	150
3. Trzecia część Credo.....	153
IX. Codzienna pobożność dawnych chrześcijan	161
X. Obrona przed gnostycyzmem.....	179

Część III: WIEK KONSTANTYŃSKI

XI. Wpływ pogaństwa na kult chrześcijański	199
1. Kult chrześcijański i kultura świecka	199
2. Kult chrześcijański a pogańskie zwyczaje religijne	216
3. Pogańskie ślady w chrześcijańskim kalendarzu	228
XII. Pogańskie i chrześcijańskie misteria	243
XIII. Rola liturgii w przemianie społeczeństwa pogańskiego	261
XIV. Kult męczenników	277
1. Doroczne wspomnienie męczenników	279
2. Wspólne cechy kultu męczenników	288
3. Kult relikwii	291
XV. Spory chrystologiczne i ich wpływ na liturgię	297

Część IV: Rozwój liturgii OD IV WIEKU

XVI. Prowincje kościelne i językowe	315
XVII. Liturgie orientalne	329
1. Cechy ogólne	329
2. „Anafora”	341
XVIII. Liturgie łacińskie	355

Część V: LITURGIA RZYMSKA PRZED ŚW. GRZEGORZEM WIELKIM

XIX. Chrzest i pokuta	373
XX. Cykl wielkanocny	391
XXI. Cykl Bożego Narodzenia	409
XXII. Codzienne oficjum	427
XXIII. Msza Rzymska przed św. Grzegorzem Wielkim	441
1. Ogólne omówienie	441

2. Obrzędy przedmszalne.....	443
3. <i>Canon Missae</i>	457

Dodatek

Literatura uzupełniająca oraz przekłady ważniejszych źródeł (wybór)	471
Posłowie: O autorze i znaczeniu jego dzieła.....	479
Indeks biblijny	487
Indeks imion i nazw własnych.....	491

*Ad gloriam Dei
et utilitatem Ecclesiae*

WYKAZ SKRÓTÓW

- ALW „Archiv für Liturgiewissenschaft” (poprzednio JLW), Regensburg 1950–
- AT G. DIX, *The Apostolic Tradition of St. Hippolytus of Rome*, London 1937.
- BF *Breviarium Fidei. Wybór doktrynalnych wypowiedzi Kościoła*, red. I. BOKWA, Poznań 2007.
- BOK Biblioteka Ojców Kościoła, Kraków 1992–
- CSEL *Corpus scriptorum ecclesiasticorum latinorum*, I–LXXXVIII, Wien 1866–
- DACL *Dictionnaire d’archéologie chrétienne et de liturgie*, red. F. CABROL, H. LECLERCQ, Paris 1903–1950.
- DENZINGER H. DENZINGER, *Enchiridion symbolorum definitionum et declarartionum de rebus fidei et morum*, Freiburg im Breisgau 2009⁴².
- JLW „Jahrbuch für Liturgiewissenschaft” (kontynuacja: ALW), Münster 1921–1941.
- KL Sobór Watykański II, *Konstytucja o liturgii świętej «Sacrosanctum Concilium»*, 1963.
- MANSI J.D. MANSI, *Sacrorum Conciliorum Nova et Amplissima Collectio*, Florentiae 1759; reprint: Paris 1901.
- MK Modlitwa Kościoła, Kraków-Tyniec 1999–
- MURATORI LUDOVICO ANTONIO MURATORI, *Liturgia Romana Vetus*, vol. 1–2, Venetiis 1748.
- OBT Opolska Biblioteka Teologiczna, Opole 1994–
- POK Pisma Ojców Kościoła, wyd. J. SAJDAK, Poznań 1924–
- PSP Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy, red. E. STANULA, Warszawa 1969–2002.

SCh Sources Chrétiennes, wyd. H. DE LUBAC, J. DANIÉLOU [i in.], Paris 1941–

SCL *Synodi et collectiones legum*, red. A. BARON, H. PIETRAS, ŻMT, Kraków 2006–

Tradycja Apostolska *Tradycja Apostolska*, tłum. M. MICHALSKI, [w:] M. MICHALSKI, *Antologia literatury patrystycznej*, t. 1, Warszawa 1975.

ZKTh „Zeitschrift für katholische Theologie”, Innsbruck, Wien 1877–

ŻrMon Źródła Monastyczne, red. ks. M. STAROWIEYSKI, Kraków-Tyniec 1993–

ŻMT Źródła Myśli Teologicznej, red. A. BADURA, A. BARON, T. GÓRSKI, H. PIETRAS, E. STANIEK, Kraków 1996–

WSTĘP

Wykładów, które prowadziłem w Notre Dame w lecie 1949 pierwotnie nie miałem zamiaru opublikować. Jednak Redaktor Serii Liturgicznej Uniwersytetu Notre Dame poprosił mnie o przedstawienie ich w formie książkowej w celu umieszczenia w tej serii, jako wprowadzenie do najstarszego i najważniejszego okresu w historii liturgii.

Wykonanie tego zadania powiodło się głównie dzięki wysiłkom ks. Francisa A. Brunnera CSSR, któremu zawdzięczamy także tłumaczenie *Missarum Sollemnia* (*Msza rytu rzymskiego*). Poprawił styl wykładów, uzupełnił odnośnikami, podał dostępną angielską literaturę, tu i tam dodał podsumowania oraz tam, gdzie należało, uzupełnił sam tekst. Czytelnik może być za to wdzięczny. Ja oczywiście miałem swój istotny wkład dzięki dziewięcioletnim badaniom historii liturgii, które miały służyć rzuceniu światła na ten szczególny problem.

Wykłady te ze swej natury mają szeroki zakres i z konieczności dotyczą wielu zagadnień, które omówiłem bardziej szczegółowo w innych pracach. Ta książka nie ma być przewodnikiem w dziedzinie historii liturgii, lecz raczej wprowadzeniem do sposobu sprawowania kultu w pierwotnym Kościele. Mam nadzieję, że będzie służyć pogłębieniu własnej religijności, albo dostarczy sugestii oraz rad tym, którzy pełnią funkcje duszpasterskie.

JOSEF A. JUNGSMANN SJ

Innsbruck, marzec 1958

Rozdział I

WPROWADZENIE: HISTORIA, TERAŹNIEJSZOŚĆ I PRZYSZŁOŚĆ

Liturgia we wczesnym Kościele aż do czasów Grzegorza Wielkiego – oto nasz przedmiot. Najpierw jednak musimy przedyskutować kilka wstępnych kwestii. Dlaczego, na przykład, mamy zajmować się historią liturgii? Czy rzeczywiście warto poświęcić tak wiele czasu próbie dowiedzenia się, jak sprawowano służbę Bożą dawno temu, kiedy obecnie mamy wiele problemów i z pewnością powinna nas bardziej interesować przyszłość niż przeszłość?

Odpowiedź, z pewnością, powinna być oczywista. Historia wyposaża nas w cenne wskazówki, które pomagają nam w rozstrzygnięciu ważnych problemów, jakie napotykamy dzisiaj. Nie możemy właściwie wyartykułować i poprawnie rozwiązać obecnych i przyszłych problemów dopóki nie przestudiujemy przeszłości. Im bardziej angażują nas one i im są głębsze, tym bardziej dokładne muszą być nasze badania historii. Jest to szczególnie prawdziwe w dziedzinie liturgii, ponieważ tutaj historia musi nam pomóc w diagnozie tego, co mamy i pokazuje, co odziedziczyliśmy. Wskazał na to nasz poprzedni Ojciec Święty Pius XII w encyklice *Mediator Dei*:

Jest zapewne rzeczą mądrą i godną pochwały powracać myślą i sercem do źródeł liturgii świętej. Badanie bowiem przeszłości niemało przyczynia się do głębszego i dokład-

niejszego poznania znaczenia świąt i treści używanych formuł i świętych ceremonii¹.

To prawda, niektóre problemy w szerokiej dziedzinie historii świata nie mają już żadnego znaczenia dla teraźniejszości. Badamy je jedynie z powodu naszej wrodzonej ciekawości, która skłania nas do dowiedzenia się, jak to było w czasie minionym. I tak, na przykład, prowadzimy wykopaliska w starych egipskich grobowcach królewskich, żeby rzucić nieco światła na historię dziesiątej czy też dwunastej dynastii. Jednak tamte wydarzenia nie mają żadnego wpływu na czas obecny ani nie pomagają nam w ocenie teraźniejszej sytuacji.

W przypadku historii liturgii jest jednak całkiem inaczej. Tutaj badania mają dla nas dzisiaj bardzo praktyczne znaczenie. Liturgia Kościoła katolickiego to budowla, w której nadal żyjemy i w istocie jest to ten sam budynek, w którym chrześcijanie żyli już dziesięć, piętnaście czy nawet osiemnaście i więcej wieków temu. W ciągu wszystkich tych wieków jego struktura stawała się coraz bardziej skomplikowana, wciąż przebudowywana i kształtowana, tak że plan budynku zaciemniał się do tego stopnia, że przestaliśmy się w nim czuć jak w domu, bo przestaliśmy go rozumieć.

Musimy więc zapoznać się z planami, bo one powiedzą nam, jaki był prawdziwy zamysł dawnych architektów, a jeśli zrozumiemy ich intencje, nauczymy się cenić to, co zawiera budynek a nawet bardziej go szanować. A jeśli będzie konieczne dokonanie zmian struktur czy zaadaptowanie ich do potrzeb współczesnych ludzi, zrobimy to w taki sposób, żeby tam gdzie to możliwe nie utracić niczego z drogocennego dziedzictwa.

¹ PIUS XII, *Encyklika «Mediator Dei»* 62.

Tak więc w dużym stopniu do historii liturgii możemy zaadaptować słowa kardynała Newmana dotyczące innej gałęzi historii:

... historia dotycząca przeszłości kończy się w terażniejszości; terażniejszość jest naszym miejscem próby; i aby zachować się wobec jej różnych zjawisk właściwie i pobożnie, musimy je rozumieć; aby rozumieć je, musimy odnieść się do tych minionych wydarzeń, które do nich doprowadziły. Tak więc terażniejszość to tekst, a przeszłość to jego wyjaśnienie².

Dlatego mamy zamiar zajmować się tym okresem w historii liturgii, który jest ważniejszy od wszystkich pozostałych, ponieważ dotyczy podstawowych założeń – najbardziej podstawowego planu budowli, a mianowicie okresu do czasów Grzegorza Wielkiego.

Liturgika historyczna stała się dziś nauką posiadającą obszerną literaturę i dostarczającą materiały dowodowe dla aktualnych wyników badań. Dotyczy to szczególnie historii liturgii pierwotnej; mówiąc dokładnie, badania na tym polu były prowadzone z dobrym efektem przez ostatnie sto lat. Naukowa historia liturgii istnieje od XVI wieku, związana początkowo z tzw. Reformacją. Ataki ze strony Lutra i innych reformatorów zwrócone przeciwko kultowi Kościoła, przeciwko Mszy i sakramentom, zmusiły Kościół do obrony. Wertowano w bibliotekach i szukano starych manuskryptów. Najważniejsze teksty były drukowane wraz z towarzyszącymi im komentarzami. Wynikiem tego była prawdziwie wspa-
niała obrona – obrona Kościoła, jego dogmatów i jego kultu.

² J.H. NEWMAN, *Reformation of the XIth Century*, [w:] TEGOŻ, *Essays Critical and Historical*, t. II, London 1890¹⁰, s. 250.

Ostatecznie, obrona – apologetyka – była pierwszą przyczyną badań liturgicznych.

Było to w epoce, kiedy główne źródła historii liturgii na Zachodzie były znane: rzymskie i gallikańskie sakramentarze, początkowo wydane przez J. Pameliusa i Giuseppe Bianchiniego, a następnie przez Mabillona i Muratoriego; najważniejsze rzymskie *ordines* opublikowane przez M. Hittorpa i znowu przez Mabillona; i cały szereg tekstów, zwłaszcza średniowiecznych, zebranych dzięki działalności benedyktynów z kongregacji św. Maura. Z drugiej strony, bardzo niewiele można było zrobić, żeby rzucić nieco światła na historię liturgii pierwotnej. Co prawda pojedyncze teksty zachowały się: fragmenty pism wielkich Ojców Kościoła – Augustyna i Ambrożego, Hieronima i Leona Wielkiego, a dalej Ojców Greckich. Nikt jednak nie potrafił pokazać lepiej, niż tylko w szkicowej formie, liturgii takiej, jaka była celebrowana w początkach Kościoła, ani sposobu, w jaki używano wtedy tekstów. Taka sytuacja miała miejsce aż do XIX wieku.

Nawet dzisiaj w wielu szczegółach nasza wiedza pozostaje niepełna, czego prostą przyczyną jest fakt, że nasze źródła nie dostarczają klucza do tych spraw. Tamte dni to czas żarliwości; ludzie żyli po chrześcijańsku i modlili się po chrześcijańsku. Jednak niewiele zapisywano. Dotyczy to szczególnie spraw związanych z liturgią. Nie było potrzeby robienia notatek, wystarczała żywa praktyka. W istocie w czasach antycznych praktycznie nie używano tekstów pisanych.

Jednakże przez ostatnie sto lat nasza wiedza w tym co najważniejsze na temat pierwotnej liturgii poczyniła znaczne postępy. Rozwój związany jest przede wszystkim z postępem, jaki nastąpił w XIX wieku w badaniach biblistycznych i patrystycznych. Wiąże się to również ze sporami dotyczącymi historycznych podstaw chrześcijaństwa. Kiedy David Friedrich

Strauss stwierdził, że chrześcijaństwo jako całość to produkt mitu, kiedy kwestionowano nawet historyczność postaci Jezusa Chrystusa, to była najwyższa pora, żeby przebadąć ze zdwojonym wysiłkiem istniejące materiały źródłowe – pisma Nowego Testamentu, a także pisma i pomniki kolejnych dekad i stuleci.

G.B. Rossi rozpoczął systematyczne prace wykopaliskowe w katakumbach; inskrypcje i malowidła rozpoczęły odkrywać przed nami swoje przesłanie, opowiadając nam wiele zadziwiających rzeczy o życiu pierwszych generacji chrześcijan. Zakurzone woluminy bibliotek wschodnich monasterów stały się dostępne. Spod piasków pustyni egipskiej ujrzały światło dzienne zwoje i fragmenty papirusów. Wszystkie te badania i odkrycia wzbogaciły naszą wiedzę na temat życia liturgicznego tamtych odległych dni. Tymczasem rosło grono uczonych wykorzystujących te wyniki i sprawiających, że przyniosły one owoce.

Istotny charakter nauki liturgicznej został przy okazji znacznie zmieniony. Podczas gdy w okresie Reformacji i następujących po niej wiekach badania liturgiczne miały charakter apologetyczny, obecnie ważniejsze stały się całkiem inne zainteresowania. Dziś nie musimy bronić liturgii katolickiej przed atakami, ponieważ nasi adwersarze nie kierują już więcej swych zarzutów przeciw liturgii i kultowi, lecz przeciw samym podstawom chrześcijaństwa jako takiego. Naszym zadaniem jest po prostu badanie liturgii pierwszych wieków chrześcijaństwa, gdyż jest ona tego warta. Dotyczy to szczególnie najstarszych form sięgających czasów Kościoła pierwotnego, a być może nawet czasów apostolskich. Warto, abyśmy poznali, jak wyglądała liturgia u samego źródła.

Badania pierwotnych początków liturgii podjęto z dużym zapałem nieco ponad pół wieku temu. W tym czasie – 1889

– L. Duchesne opublikował pierwsze wydanie książki *Les origines du culte chrétien*. Nieco później, w 1906 roku, F. Cabrol wygłosił konferencje na temat *Les origines liturgiques*.

Bez wątpienia, odkrycie źródeł naszego kultu było pociągające – bardzo podobnie do tego, jak filolodzy pragnęli odnaleźć oryginalne teksty dzieł antycznych. Jednak, w przypadku liturgii naszym jedynym zainteresowaniem nie było poznanie oryginalnych tekstów czy oryginalnych form używanych w pierwotnym Kościele, choćby były one znacznej wartości. Obecnie nie przykładamy takiej wagi jak uczeni pięćdziesiąt lat temu do wydobycia oryginalnych tekstów z dokumentów, jakie do nas docierają. Teraz zdajemy sobie sprawę, że inne formy, jakie rozwinęły się w latach, które nastąpiły potem, również stanowiły kontynuację życia Kościoła. W ten sam sposób, jak oryginalne, a przynajmniej w podobny sposób, pochodziły z natchnienia i powstawały pod działaniem Ducha Świętego. Mówią nam, jak kolejne generacje modliły się i oddawały cześć Bogu i co dodały do pierwotnych form czerpiąc z własnych źródeł. Stanowią także ogniwa łańcucha scalającego nasze współczesne praktyki z życiem i kultem pierwotnego Kościoła. Wszystkie ogniwa łańcucha są ważne, ponieważ tylko kiedy mamy je wszystkie, mamy pełne wyjaśnienie dzisiejszych form oddawania czci Bogu. Pozostaje jednak prawdą, że pierwsze ogniwa są najważniejsze, ponieważ określają kierunek następnych, podjętych później form.

W tym miejscu możemy uznać zarówno za interesujące jak i pożyteczne dokonanie przeglądu źródeł literackich, które są obecnie dostępne, a przydatne do badania dawnych czasów – po pierwsze tych, które były znane przed połową XIX wieku, a następnie tych, które dodano po około 1870 roku.

Najważniejsze źródła liturgiczne poznane w tym pierwszym okresie są następujące:

1. Justyn, filozof i męczennik, który napisał swą *Apologię pierwszą* około 155 roku. Zawiera ona, w rozdziałach 65–67, pewne cenne informacje o służbie Bożej.

2. *Konstytucje apostolskie*. Ta pozycja, o charakterze zasadniczo apokryficznym, wydaje się przedstawiać dekrety, jakie papież Klemens I otrzymał od apostołów. Składa się z ośmiu ksiąg, zawiera wiele przepisów liturgicznych i podaje pełny formularz Mszy w ostatniej księdze; ten formularz często nazywa się „liturgią klementyńską”. W wieku XVI badacze wciąż wierzyli, że rzeczywiście mają dzieło papieża Klemensa I, i nawet F. Probst, piszący około roku 1870 na temat liturgii III stulecia, umieszcza liturgię klementyńską w II wieku. W wielkiej *Patrologia Graeca* Migne’a podobnie *Constitutiones Apostolorum* znajdują się w pierwszym tomie. Jednak od jakiegoś czasu wiadomo powszechnie, że jest to dzieło z końca IV wieku. Mimo to formularz klementyński jest dla nas ważny, ponieważ mamy w nim wschodnią formę liturgii IV stulecia.

3. Jerozolimskie *Katechezy mistagogiczne*, również z IV wieku. Te katechetyczne instrukcje otrzymaliśmy z katechezami wygłaszanymi około 347 roku przez św. Cyryla Jerozolimskiego. Chociaż *Katechezy mistagogiczne* są powszechnie cytowane jako napisane przez Cyryla, prawdopodobnie nie są jego autorstwa, ale powstały nieco później około 400 roku. Instrukcje nazywane są „mistagogicznymi” ponieważ napisano je dla nowo ochrzczonych. Służyły one do zaznajomienia ich z sakramentami czy inaczej mówiąc misteriami. *Katechezy mistagogiczne* zawierają objaśnienia dotyczące Mszy, co jest bardzo cenne dla naszych celów.

4. Święty Ambroży, *De Sacramentis*. To również zbiór katechetycznych nauk dla nowo ochrzczonych; wygłosił je św. Ambroży około 390 roku, a jeden z jego słuchaczy sporządził odręczne notatki. Tutaj, ponownie, spora część poświęcona

jest Mszy świętej, cytowany jest również fragment Kanonu. (Większość z nas zna prawdopodobnie część tego dzieła; do 1955 czytane było w *Brewiarzu Rzymskim* podczas oktawy Bożego Ciała). Osiemdziesiąt lat temu były to powszechnie znane źródła pierwotnej liturgii chrześcijańskiej, oprócz marginesowych obserwacji znalezionych tu i tam w pismach Ojców.

Do tych pozycji źródłowych musimy dodać różne nowe i ważne odkrycia:

1. *Didache*, albo *Nauka Dwunastu Apostołów*, z początków II wieku. Odkrył je w 1873 wschodni biskup Philoteos Bryennios. W dziewiątym i dziesiątym rozdziale *Didache* znaleziono dobrze znane modlitwy eucharystyczne, lecz dokładne miejsce i znaczenie tych modlitw nie jest zbyt jasne.

2. *Traditio Apostolica* Hipolita z Rzymu napisane około 215 roku. To dzieło daje nam bardzo jasny obraz liturgicznego życia Kościoła; zawiera ono również najstarszy tekst *canon missae*. Dalej będziemy mieć okazję do starannego przeanalizowania tej pracy i będziemy w stanie wydobyć z niej wiele wartościowych informacji.

3. *Euchologion* Serapiona. Serapion z Thmuis był przyjacielem św. Atanazego; zmarł około 360 roku. *Euchologion* albo „Modlitewnik” odkrył rosyjski uczony Dmitrijewski w monasterze na Górze Atos. Zawiera trzydzieści modlitw do użytku w kulcie powszechnym. Między innymi jest tam tekst anafory, to znaczy kanonu mszalnego.

4. *Peregrinatio Aetheriae*. Jest to opis pielgrzymki do Ziemi Świętej odbytej około 400 roku – *ad loca sancta*. Jest to dzieło mniszki, która prawdopodobnie nosiła imię Egeria (Aetheria) a urodziła się w Galii. Odkrył go włoski uczony J.F. Gamurrini w 1887 roku. Zawiera długie opisy ówczesnych nabożeństw kościelnych w Jerozolimie, a mianowicie codziennych nabo-

żeństw godzin kanonicznych oraz nabożeństwa niedzielnego. Obchody Wielkiego Tygodnia opisane są szczegółowo i wyjątkowo jasno.

5. *Katechezy* Teodora, biskupa Mopsuestii w Cylicji, zmarłego w roku 428. Ta praca została odkryta i opublikowana w 1932 roku przez Mingana po syryjsku i angielsku. To również są instrukcje katechetyczne dla nowo ochrzczonych i zawierają dokładne i szczegółowe wyjaśnienie na temat chrztu i Mszy, bardzo podobne do *Katechez* jerozolimskich i katechez św. Ambrożego z Mediolanu.

6. Na koniec *Testamentum Domini Nostri Jesu Christi*, odkryty przez syryjskiego Patriarchę Tahmani w roku 1899 i opublikowany przez niego po syryjsku i łacinie. Jest to dzieło z V wieku. Ma odniesienie do *Constitutiones Apostolorum* i zawiera kilka ważnych tekstów liturgicznych.

Możemy do nich dodać jeszcze różne papirusy odnalezione w piaskach pustyni egipskiej, które zawierają wartościowe teksty liturgiczne starożytnych chrześcijan. Spośród nich najślawniejszy jest papirus z *Dêr-Balyzeh*; zawiera on część z modlitwami mszalnymi.

W ten sposób znacząca liczba nowych źródeł stała się dla nas dostępna. I jak łatwo sobie wyobrazić, dawny obraz liturgii pierwszych chrześcijan został przez to zmieniony. Teraz możemy stworzyć opis jednocześnie bardziej poprawny i dokładniejszy niż było to możliwe poprzednio. W efekcie wiele wcześniejszych opisów pierwotnej liturgii chrześcijańskiej ma obecnie ograniczoną wartość. I tak, na przykład F. Probst w okresie od 1870 do 1895 roku opublikował serię tomów o liturgii pierwszych trzech wieków, o liturgii IV wieku itd. Większość swego materiału zebrał w oparciu o rozproszone uwagi Ojców, i pod tym względem jego praca jest wciąż war-

tościowa. Jednak, jako opis rzeczywistej liturgii tego okresu, jego dzieło musimy dzisiaj uważać za niepełne.

Główne źródła, które są dzisiaj dla nas dostępne, zostały zebrane i opublikowane przez Johanna Quastena (obecnie profesora Katolickiego Uniwersytetu Amerykańskiego w Waszyngtonie, D.C.), w jego pozycji *Monumenta eucharistica et liturgica vetustissima* w serii *Florilegium Patristicum* (Bonn 1937).

Nasza wiedza na temat liturgii tego pierwotnego okresu oczywiście nie jest pełna. Wiele pozostaje zakryte i pewnie nadal takie będzie. Mamy jednak wystarczająco dużo informacji, żeby rzucić światło na zasadnicze elementy kultu. Wystarczająco one nawet do przedstawienia nieco bardziej szczegółowo liturgii Kościoła katolickiego w tamtych odległych czasach jej formowania oraz żeby zrozumieć, jak chrześcijanie w wiekach prześladowań, w epoce Konstantyna i w latach pierwszych najeżdów barbarzyńskich składali hołd Bogu. Zatem nasze obecne zadanie ma polegać na studiowaniu liturgii tych dawnych wieków zarówno na własny użytek, a także żeby zdobytą wiedzę, tam gdzie to możliwe, wykorzystać na użytek istniejących obecnie problemów liturgicznych i tych, które możemy przewidzieć, że powstaną w nadchodzących latach. Historia precyzyjnie koryguje puste spekulacje, subiektywne hipotezy. Prawdziwa wiedza na temat naszej teraźniejszej liturgii opiera się na twardej skale faktów historycznych. Poprzez badanie przeszłości możemy najlepiej nauczyć się, jak kształtować przyszłość.